

ՄԱՐԻՆԷ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐԵԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Վահան Տերեանը Ի. դարասկզբին հայոց ճակատագրի գոյաբանական հարցերի պատասխանները փնտրում էր ինչպես մարդկութեան հասարակական-քաղաքական մտքի, տեսութիւնների, այնպես էլ գործնական քաղաքականութեան տիրոջներում, այսինքն՝ եւ որպէս մտաւորական, եւ որպէս հասարակական-քաղաքական գործիչ²:

Հայոց պատմութեան բեկումնային-բախտորոշ՝ 1914–1916 թթ. տպագրուած նրա «Մեր պարտքը», «Հոգեւոր Հայաստան», «Արջի ծառայութիւն», «Ակակի Ծերեթելին Մոսկուայում», «Պատասխան Մոսկուայի հայ ուսանողական բիւրոյին», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Մի բացատրութիւն» յօդուածները եւ «Նամակներ հիւսիսից», «Ռուսաստան եւ Կովկաս», «Պետրօգրադի Հայ Գեղարուեստական Ընկերութեան մէջ» թղթակցութիւններն աւելի քան մէկ դար անց էլ չեն կորցրել իրենց արդիականութիւնը: Դրանցում արծարծուած հիմնական խնդիրները՝ ազգային պետութեան չգոյութեան եւ տարածքային մեծ ցրուածութեան պայմաններում ազգակերտում՝ «հայութեան հաւաքում», ազգային շահերի ու

^{1*} Ստացուել է՝ 20.04.2023, գրախօսուել է՝ 30.08.2023:

էլ. հասցէ՝ m.sargsyan.msy@gmail.com:

² 1905 թ. վերջից մինչեւ 1906 թ. վերջը Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան անդամ էր (տե՛ս Ե. Զարեանցի անվան գրականութեան եւ արուեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Վ. Տերեանի ֆ., № 313), 1907-ից՝ Սոցիալ-դեմոկրատական բանուորական հայ կազմակերպութեան (սպեցիֆիկներ) (տե՛ս Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ, Հանդիպումներ Վ. Տերեանի հետ, Հայաստանի կօօպերացիա երկաթաթափերթ, 1920 թ., թ. 13, յուլիսի 15, էջ 521)՝ «մինչեւ, ըստ երեւոյթին, 1915 թուականը...» (Դ. ԷՄԻՆ-ՏԵՐԵԱՆ, Վահան Տերեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր, Երեւան, 2014, էջ 70): ՍԴՀԷԿ-ի հետ խզումը տեղի է ունեցել, թերեւս, աւելի վաղ, եւ 1914 թ. «Մշակ»-ին աշխատակցելու որոշումը, ամենայն հաւանականութեամբ, կապ ունէր դրա հետ: Այս հարցի քննութիւնն առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է: Ընդամենը, հարկ է նկատել, որ Տերեանի կուսակցական, քաղաքական կենսագրութիւնը դեռեւս կարօտ է էական գիտական ճշգրտումների:

նպատակների ձեւակերպում, դրանց իրագործման համար ազգային ողջ ներուժի կազմակերպում եւ կառավարելու արդիւնաւէտ ձեւերի ու գործիքակազմի որոնում, գրեթէ նոյնչափ կենսական են այսօր եւս. աշխարհասփիւռ հայութիւնը եւ հայոց պետութիւնը դեռեւս չունեն այդ հիմնախնդիրների լուծումները: Եւ ուրեմն՝ կարելոր է դրանց վերաբերեալ ժամանակի հայ ամենաուսեալ եւ ամենագործուն մտաւորական-քաղաքական գործիչներից մէկի, անձնուէր հայրենասէր հրապարակային բոլոր անդրադարձների քննութիւնը³: Իրողութիւնն այն է, որ մի կողմից՝ Վ. Տէրեանի 1914 թ. առանցքային երկու հրապարակումները՝ «Հոգեւոր Հայաստան» հիմնաքարային յօդուածը եւ 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում կարդացած «Հայ գրականութեան գալիք օրը» հայեցակարգային գրական-քաղաքական զեկուցում-դասախօսութիւնն⁴ են ստուերում թողել նշուած ժամանակահատուածի նրա հրապարակախօսական ժառանգութեան մնացեալ մասը, միւս կողմից՝ վերջինիս մի հատուածը՝ «Մեր պարտքը», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Նամակներ հիւսիսից», «Ռուսաստան եւ Կովկաս», պահուել է ստուերում քաղաքական նկատառումներով՝ բոլշեւիկ Տէրեանի խորհրդային կարծրատիպային բնութագրին չհամապատասխանելու պատճառով: Այսպէս վերոնշեալ նիւթերը հիմնականում դուրս են մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից⁵:

³ 1914–1916 թթ. հրապարակումները, ամենայն հաւանականութեամբ, համընկնում են Տէրեանի քաղաքական դեգերումների հերթական նոր հանգրուանին: Նշուած ժամանակահատուածում նրա կուսակցական պատկանելութեան մասին փաստեր չայտնի չեն:

⁴ Առաջին անգամ տպագրուել է 1925 թ. (Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, էջ 127–194):

⁵ Գ. Էմին-Տէրեանը, անդրադառնալով Վ. Տէրեանի հրապարակախօսական ժառանգութեանը՝ մասնատրապէս «Մեր պարտքը», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Նամակներ հիւսիսից», «Ռուսաստան եւ Կովկաս» յօդուածներին, գրում է, որ վերջիններիս «կարելի է... տալ անտիպ երկի «կարգավիճակ» այն պատճառով, որ դրանք «ընդհանուր առմամբ անծանօթ են հայ հասարակութեանը», թէեւ նոյն պարբերութեան սկզբում իրաւացիօրէն նկատում է, որ «այդ յօդուածները չի կարելի կոչել անտիպ, քանի որ դրանք տպագրել է նախ ինքը՝ Տէրեանը...» (տե՛ս Գ. ԷՄԻՆ-ՏԵՐԵԱՆ, Վահան Տէրեան. անտիպ եւ անյայտ էջեր, Երեւան, 2014, էջ 108): Ժշմարիտ է, սակայն, որ դրանք խորհրդային Հայաստանում գիտական շրջանառութեան մէջ չեն եղել մեծապէս քաղաքական նկատառումներով եւ պետական պարտադրանքով: Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետութիւնում, երբ Վ. Տէրեանի նաեւ անյայտ ժառանգութիւնը հանրայնացնելու, ուսումնասիրելու եւ նրա քաղաքացիական-հայրենասիրական կերպարը վերականգնելու, դիմանկարն ամբողջացնելու ոչ մի պետական արգելք ալլեւս չկար, բարեբախտաբար վերոնշեալ գրքում յիշատակուած «Ինքնակոչ փրկիչներ»-ի վերաբերեալ էդ. Զրբաշեանի «Մի յօդուածի պատմութիւն»-ը չի եղել միակ բացառութիւնը (տե՛ս է. Զ. ԶՐԲԱՇԵԱՆ, Փաստերի հետքերով: Գրականագէտի նօթքեր, Երեւան, 2001, էջ 92–105): «Մեր պարտքը», «Ինքնակոչ փրկիչներ» յօդուածների քննութեան փորձ

Սոյն յօդուածի նպատակն է բացայայտել Տէրեանի հրապարակախօսական ժառանգութեան՝ մասնաւորապէս չքննուած հատուածի առաւելապէս քաղաքական ուղերձներն ու առանցքային գաղափարները «Հոգեւոր Հայաստան» ազգային ռազմավարութեան համաբնագրում, ինչպէս նաեւ դրանց տողատակերն ու ենթաբնագրերը⁶:

**ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ԶԵՒԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

Վ. Տէրեանի՝ հայ հանրութեանը 1914–1916 թթ. մամուլի միջոցով սեփական ստորագրութեամբ հասցէագրած ուղիղ, բացորոշ խօսքը, բուն ասելիքն ամփոփուած են «Մեր պարտքը»⁷ եւ «Հոգեւոր Հայաստան»⁸ յօդուածներում, որոնք կազմում են «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի եւ ազգային ռազմավարութեան⁹

առանցքը: Նոյն թուականների միւս՝ «Մեր պարտքը», «Արջի ծառայութիւն», «Ակակի Ծերեթելին Մոսկուայում», «Պատասխան Մոսկուայի հայ ուսանողական բիւրոյին», «Ինքնակոչ փրկիչներ» յօդուածները (բացի «Մի բացատրութիւն»-ից) եւ «Նամակներ հիւսիսից», «Ռուսաստան եւ Կովկաս», «Պետրոգրադի Հայ Գեղարուեստական Ընկերութեան մէջ» թղթակցութիւնները, որ տպագրուել են Վ. Տ. կեղծանունամբ, բազմակող-

տէն Մ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Վահան Տէրեանի «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը եւ «Երկիր Նաիրի» բանաստեղծական շարքը, թեկն. ատենախօսութիւն, Երեւան, 2001, էջ 16–24. ինչպէս նաեւ Մ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Վահան Տէրեանի «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը, ՊԲՀ, 2004, թ. 3, էջ 81–90):

⁶ Մանաւանդ որ այս հրապարակումները ներկայացուել են Ռուսական կայսրութեան հպատակ արեւելահայութեան «Մշակ» ազատական թերթում՝ արտաքին ու ներքին գրաքննութեան (պատերազմական իրավիճակում առաւել խստացած պետական գրաքննութեան եւ ներհայկական տիրոջ թում քաղաքակիրթ բանավէճի բացակայութեան, գերիշխող՝ ՀՅԴ գաղափարաբանութեան գրեթէ դոգմատիկ կարգավիճակի) պայմաններում: Ինչի մասին հրապարակաւ վկայում է նաեւ Վ. Տէրեանը «Հոգեւոր Հայաստան»-ի շուրջ բանավէճում իր հայեցակարգը պաշտպանելիս. «Դա ցոյց կը տայ ապագան, ... Երբ, յուսով եմ, ես հնար կունենամ աւելի ազատ արտայայտելու իմ գաղափարները...» («Պատասխան Մոսկուայի հայ ուսանողական բիւրոյին», «Մշակ», 1915 թ., մարտի 17, թ. 57:

⁷ «Մշակ», 1914 թ., հոկտեմբերի 2, թ. 220:

⁸ «Մշակ», 1914, դեկտեմբերի 26, 27, 28, 30, թ. 293–296:

⁹ Այս մասին մանրամասն տէն Մ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Վահան Տէրեանի «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը եւ «Երկիր Նաիրի» բանաստեղծական շարքը, թեկն. ատենախօսութիւն, Երեւան, 2001, էջ 1–86. նոյնի՝ Վահան Տէրեանի «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը, ՊԲՀ, 2004, թ. 3, էջ 81–90:

մանիօրէն եւ իւրօրինակ կերպով միանում են այդ առանցքին Սրանց առաջնային հասցէատէրը եւ հայութեան առջեւ ծառացած մարտահրաւէրին դիմակայելու գլխաւոր պատասխանատուն եւս հայ մտաւորականութիւնն է՝ ըստ Վ. Տէրեանի, ընդ որում՝ ինչպէս նրա քաղաքականապէս գործուն, որոշումներ կայացնող հատուածը, որն ազգային պետութեան կամ կառավարման ազգային համակարգի բացակայութեան պայմաններում ստանձնել է, ըստ էութեան, վերջինի գործառնությունները, այնպէս էլ հասարակականն ու կրթամշակութայինը:

Եւ այսպէս՝ Առաջին աշխարհամարտում Ռուսական եւ Օսմանեան կայսրութիւնների միջեւ պատերազմի բռնկման գրեթէ նախօրէին՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 11-ին եւ 12-ին, «Մշակ»-ի 229, 230 համարներում տպագրւում է «Նամակներ հիւսիսից» «Տպաւորութիւններ ու նօթեր» ենթախորագրով եւ երկու՝ «Պատերազմն ու Մոսկուայի հայերը» եւ «Վիրաւոր զինուորները» մասերից բաղկացած թղթակցութիւնը: Այն Վ. Տէրեանի անդրադարձն է Մոսկուայի հայ համայնքի գործունէութեանը պատմական բախտորոշ պահին, երբ յատկապէս ռուսահպատակ հայութեան գերակշիռ զանգուածը Ռուսաստանից ակնկալւում էր Հայկական հարցի հայանպաստ լուծում: Հայրենիքից հեռու հայութեան մոսկուաբնակ հատուածին բնորոշելով որպէս «անծայր Ռուսաստանի զանազան վայրերում ցրւած հայ գաղութների մէջ» «իր կուլտուրական-պատմական նշանակութեամբ» «բացառիկ տեղ» գրաւող, «ազգային բացառիկ միասիայի» զգացում եւ «կուլտուրական-ազգային տրադիցիայ» (ընդգծ.՝ Մ. Ս.) ունեցող իրեն հայ «վերածնիչների» գործի շարունակողը համարող¹⁰, նաեւ մարդկային մտաւոր եւ նիւթական կարողութիւններով եզակի համայնք՝ հեղինակը միաժամանակ մատնանշում է ազգային մի քանի հիմնահարցեր, որոնց գոյութիւնն աղէտալիօրէն նուազեցնում է մինչեւ իսկ բացառիկ գաղութի «ազգային» գործունէութեան արդիւնքը:

Հարցերի հարցը, «հայութեան հաւաքում» ռազմավարական գերակայ խնդրի տեսանկիւնից, հայութեան ցրւածութիւնն է հսկայ կայսրութեան զանազան մասերում եւ տարտղնուած հայ համայնք-գաղութների միջեւ փոխգործակցութեան բացակայութիւնը:

¹⁰ «Մշակ», 1914 թ., հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 202:

Յաջորդ հիմնահարցն ազգային շահերը ձեւակերպողների կտրուածութիւնն է պարտադիր օրգանական հիմքերից՝ հայրենի հողից ու հայրենի ժառանգութիւնից¹¹, որի արդիւնքն ազգային շահերին ծառայութեան արձանագրուող ձեւն է, երբ չլինելով դրա հետեւանքների կրողը՝ կարելի է բաւարարուել Հայոց եկեղեցու շուրջ հաւաքուելով, «հայկական ցուցեր» անելով, եւ արտակարգ կարեւոր համարուող ազգային նախաձեռնութիւնը մերժել՝ սոսկ փաստելով, որ «շատ է դժուար համաձայնութիւն կայացնել հայութեան զանազան հատուածների մէջ...»¹²:

Հիմնահարցերից միւսն էլ ինչպէս ընդհանրապէս հայութեան, այնպէս էլ մասնաւորապէս գաղութահայութեան լինել-ներկայանալն է ոչ թէ որպէս քաղաքական-քաղաքացիական միաւոր, այլ կրօնական համայնք. «եկեղեցու շուրջն է հաւաքում, եկեղեցու հետ է կապում ազգային գործերը»¹³:

Մատնանշուած եւս մէկ հիմնահարց «գաղութային պատրիոտիզմն» է, ասել է՝ հատուածական գաղութային ինքնութեան գերակայ լինելն ազգայինին, ինչն ի սկզբանէ տապալման է դատապարտում հայութեան մի ազգեցիկ մասի՝ գաղութահայութեան կազմակերպուելու փորձերն անգամ ճակատագրական ժամին¹⁴:

¹¹ «Ահա այդ տեղական «հին», «բնիկ» հայը, — գրում է Տէրեանը, — որքան եւ հեռու լինի հայրենի հողից, դեռ իսպառ չէ վատնել իր գեղեցիկ ժառանգութիւնը. նա դեռ ընդունակ է գիտակցելու եւ զգալու ազգային շահերը, ազգային ցան ու խինը» (ընդգծ.՝ Մ. Ա.) («Մշակ», 1914, հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 203): Սրանից հետեւում է, որ ազգային շահերը լաւագոյն գիտակցելու կարեւորագոյն նախապայմանը հայրենի հողի, ասել է՝ եւ հայրենի ժողովրդի հետ ամուր կապն է, ազգային շահն էլ նախեստուաջ հայրենի հողի վրայ ապրողների շահն է («Մշակ», 1914 թ., հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 205):

¹² «Մշակ», 1914, հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 205:

¹³ «Մշակ», 1914, հոկտեմբերի 11, թ. 229. «Մշակ», 1914, հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 203: «Ապոլիտիցիզմը»՝ ապաքաղաքականութիւնը, համարում էր նաեւ հայ մտաւորականութեան գլխաւոր մեղքերից մէկը՝ «Հոգեւոր Հայաստան» յօդուածում այդ հարցում լիակատար համաձայնութիւն յայտնելով Դ. Անանունի կարծիքին: Եւ «Քաղաքացիութիւնն» էր անվերապահօրէն հռչակում «ապոլիտիցիզմի» կամ իբրեւ դրա հոմանիշ իր գործածած «ծխականութեան» այլընտրանքը (տե՛ս Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 225):

¹⁴ «...Հէնց դրանումն է մեր դժբախտութիւնը, — գրում է Վ. Տէրեանը, — որ մենք չենք կարողանում ազգովին հրապարակ գալ, չենք կարողանում ամենաբարձր ազգային նպատակների համար իսկ զոհաբերել նոյն իսկ մեր գաղութային պատրիոտիզմը» («Մշակ» 1914 թ., հոկտեմբերի 11, թ. 229. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 205):

Վերոնշեալ հիմնախնդիրները թոյլ չեն տալիս բարձրանալու հայ հաւաքական, ասել է՝ ազգային միտք եւ կամք խմորելու, ազգային նպատակներ, ռազմավարութիւն ձեւակերպելու, համահայկական ծրագրեր մշակելու եւ իրականացնելու, այսինքն՝ ազգային ինքնութեանը, սեփական ճակատագրին տէր կանգնելու մակարդակի: Օրինաչափ եւ աղէտալի հետեւանքը ԺԹ-Ի. դդ. պարբերաբար կրկնուող իրավիճակն է, երբ մինչեւ իսկ յստակօրէն չսահմանուած ազգային նպատակների իրականացումը, փաստօրէն, «պատուիրակուում» է մի կողմից՝ Ռուսական կայսրութեան ռազմաքաղաքական վերնախաւին, միւս կողմից՝ հայ զինուորին ու կամաւորին: Եւ հայութիւնը հերթական անգամ ռուս ժողովրդի հետ հաւասար թափած արեան, պատերազմի բոլոր արհաւիրքներն ու աղէտները տանելու դիմաց առաջիններից ստանում է միայն անորոշ յոյսեր¹⁵ եւ նորանոր զոհաբերութիւնների առատաբաշխ ոգեշնչումներ¹⁶:

Տէրեանի յաջորդ հրապարակման՝ 1915 թ. յունուարի 17-ին (թ. 10) «Մշակ»-ում տպագրուած «Արշի ծառայութիւնը» յօդուածի առիթը նոյն Մոսկուայի հայ գաղութի ուսանողների «ազգային» մի նախաձեռնութիւնն է, որի վերաբերեալ թերթի տարածած յայտարարութեան մէջ ասուում է. «Մոսկուայի Հայ Ուսանողական Բիւրոն, նպատակ ունենալով ծանօթացնել ռուս հասարակութեան լայն խաւերը Հայաստանի անցեալի եւ ներկայի հետ, խնդրում է բոլոր ցանկացողներին ուղարկել իրանց յօդուածները Բիւրոյին՝ զետեղելու համար ռուսական մամուլի օրգաններում...»¹⁷:

Հեղինակին զայրացնում է հոշակուած նպատակի, ըստ էութեան, ազգային գործի հանդէպ հայ մտաւորական նոր սերնդի ներկայացու-

¹⁵ Մօտաւորապէս այնպիսիք, որպիսիք տրուում են Մոսկուայում հայոց լազարեթի բացման հանդիսաւոր արարողութեանը քաղաքային վարչութեան մի անդամի «ազգու եւ սրտառու» ճառից Տէրեանի մէջբերած խօսքերով. «Ես չեմ կասկածում, չր պէտք է կասկածի եւ հայ հասարակութիւնը, որ երբ գայ այդ բաղձալի յաղթանակը, հայ ժողովրդի համար էլ բացուելու է նոր կեանքի, ազատութեան, լուսեղէն յարութեան վառ արշալոյսը...» («Մշակ», 1914, թ. 229, հոկտեմբերի 11. Վ. ՏԵՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 206):

¹⁶ Ինչպէս խորամտօրէն նկատում է ժամանակաշրջանի գրապատմական իրողութիւններին քաջատեղեակ Ալ. Զաքարեանը. «Հետեւելով ժամանակի մամուլի արձագանքներին՝ յաճախ ունենում ես այն տպաւորութիւնը, որ ծայր առած կամաւորական շարժումով հայութիւնից աւելի ոգեւորուած է ռուս հասարակայնութիւնը, իսկ մամուլն էլ գործում է «կրակի վրայ իւղ լցնելու» տրամաբանութեամբ» (Ալ. ԶԱԿԱՐԵԱՆ, Եղիշէ Զարեանց: Կեանքը, գործը, ժամանակը, Երեւան, 1997, էջ 153):

¹⁷ «Մշակ», 1914, դեկտեմբերի 12, թ. 281:

ցիշների անլուրջ եւ անպատասխանատու վերաբերմունքը (իր էջերում այդ որակի յայտարարութիւն տարածելու համար քննադատութեան հասցէատէրն անուղղակիօրէն, բայց գուցէ առաւել «Մշակ»-ն էր՝ որպէս հայ մամուլի հնագոյն եւ առաջատար օրգան)՝ նրանց՝ այլոց շահերի սպասարկուի, ընդդէմ սեփական ազգային շահերի գործիքի ակամայ վերածուելու կանխատեսելի հետեւանքներով:

Յայտարարութիւնը նաեւ առիթ էր անդրադառնալու հայեցակարգային մի կարեւոր խնդրի՝ գլխաւորապէս ռուսական (բայց եւ կայսրութեան այլ ազգերի) քաղաքական, հասարակական շրջանակներում հայութեան, Հայկական հարցի շուրջ բարենպաստ հանրային կարծիք ձեւաւորելու եւ մեծապէս նաեւ մամուլով մղուող կազմակերպուած հակահայկական արշաւներին հակազդելու, ժամանակակից եզրոյթով՝ տեղեկատուական պատերազմ վարելու համար համապատասխան քաղաքականութեան անհրաժեշտութեանը:

Ինչպէս ազգային կարեւոր միւս գործերը, դա եւս, ըստ Տէրեանի, պիտի անել կազմակերպուած, պատրաստուած, համակարգուած, յստակ ռազմավարութեամբ, ազգային ծրագրի շրջանակներում, կարող եւ փորձառու ուժերով, որեւէ հեղինակաւոր մարմնով, որն ի հարկէ ունակ է եւ պէտք է դպրոց լինի երիտասարդների համար: Ուստի յատկապէս «Մոսկուայի գիտակից ինտելիգենցիային» յորդորում է մտածել «մեր վաղուայ մասին» (ընդգծ.՝ Վ. Տ.). «Պէտք է վերջապէս ըմբռնել, որ որքան եւ ծանր լինի ներկայ րօպէն, որքան էլ խոշոր՝ մեր աչքի առջեւ կատարուող գործը, այնու ամենայնիւ նրանք, որոնք կռուի դաշտում չեն, պէտք է մտածեն եւ մեր վաղուայ մասին, պէտք է հասկանան, որ այսօր չէ վերջանում ազգաշինութեան խոշոր ու վեհ գործը»¹⁸: Եւ կռուի դաշտում Հայաստանի համար չպայքարող հայ երիտասարդ մտաւորականութեանը Վ. Տէրեանը կոչ է անում ոչ պակաս կարեւոր առաքելութեան՝ «հզօր կամքով ու սիրով ներշնչուած» «մտաւոր-կուլտուրական զինուորութեան»՝ մէկ անգամ եւս ամրագրելով «Հոգեւոր Հայաստան»-ի ամենահիմնարար գաղափարներից մէկը:

Այս յօդուածին հետեւում է հրապարակային բանավէճ Վ. Տէրեանի եւ Մոսկուայի հայ ուսանողական բիւրոյի միջեւ՝ «Մշակ»-ի էջերում: 1915 թ.

¹⁸ «Մշակ», 1915, յունուարի 17, թ. 10, Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 236. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 122:

փետրուարի 24-ին (թ. 40) «Audiatur et altera pars»¹⁹ սկզբունքին յղումով տպագրւում է բիւրոյի պատասխանը, ապա 1915 թ. մարտի 17-ին (թ. 57)՝ Տէրեանինը բիւրոյին՝ նախորդ յօդուածում, իր գնահատմամբ, «կտրուկ եւ անկեղծ կերպով» արտայայտուած կարծիքը հիմնաւորող լրացուցիչ փաստարկներով: Ընդդիմախօսները, հակադարձելով իրենց քննադատին, վէճը կապել էին Տէրեանի «Հոգեւոր Հայաստան»-ին՝ որպէս անառարկելի ճշմարտութիւն յայտարարելով. «Ուսանողական բիւրօն աւելի մեծ իրաւամբ «արջի ծառայութիւն» կարող է համարել Վ. Տ.-ի հոգեւոր Հայաստանի անընդունելի բեցեպտով հանդէս գալը: Վ. Տ.-ն պիտի հասկանայ, որ բոլոր այն բացասական երեւոյթները, որոնց նա մատնանշում է իր յօդուածում, եւ որոնք նրան ցաւ եւ պատճառում, այն հանգամանքը, որ հայ ինտելիգենցիայի մեծ մասը անծանօթ է Հայաստանի անցեալի եւ ներկայի հետ» -այս բոլորը հետեւանք է նրա, որ չը կայ Նիւթական Հայաստան եւ որ ի զուր չէ՝ որ հայ ազգի 90%-ը տարբային ուժով ձգտում է ստեղծել Նիւթական Հայաստան»²⁰: Դա առիթ է դառնում «Հոգեւոր Հայաստան»-ին Տէրեանի նոր անդրադարձի, որով կրկին ամրագրում է հակադրուող երկու հայեցակարգերի ելակէտերի ու վերջնակէտերի աշխարհայեացքային տարբերութիւնը՝ մէկ անգամ եւս հաւաստելով հաւատարմութիւնը ժողովրդավարութեանը եւ ժողովրդավարական Հայաստանի տեսլականին. «...ցաւում եմ, որ դուք «անտեղի» էք համարում. «իմ հանդէս գալը», այսինքն՝ իմ ազատ կարծիքն ունենալն ու այն արտայայտելը: Ցաւում եմ մանաւանդ նրա համար, որ դուք այդպիսով յարում էք նրանց, որոնք կուզէին Հայաստանում ջնջել ամեն ազատ, անկախ միտք ու կարծիք, բացի իրանց մտքից ու կարծիքից, մինչդեռ դուք ասում էք, որ դուք «հայ ինտելիգենցիայի ամենաերիտասարդ ներկայացուցչական մարմինն էք» կազմում» (ընդգծ.՝ Մ. Ս.)²¹: Իսկ առանց խօսքի ազատութեան, որը ժողովրդավարութեան հիմնարար սկզբունք է եւ արժէքը, Վ. Տէրեանը հնարաւոր չէր համարում ո՛չ անհատական, ո՛չ ազգային առաջընթաց. «Մեր երկրում էլ վերջապէս պէտք է ազատ խօսք հնչէ, թէ՛ մեր սերունդն էլ պիտի մնայ մեր խնամիական

¹⁹ «Audiatur et altera pars».— Լատ. «Պէտք է հակառակ կողմին էլ լսել» («Բառգիրք լատիներէն եւ օտարազգի դարձուածների», 1911, Թիֆլիս, էջ 12–13):

²⁰ «Մշակ», 1915, փետրուարի 24, թ. 40:

²¹ «Մշակ», 1915 թ., մարտի 17, թ. 57. Վ. ՏԵՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 258. Վ. ՏԵՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 127:

անձնական ցեխի մէջ, որի մէջ խրուած է մեր մամուլը այսօր, մեր ամբողջ կեանքը...»²²:

Ըստ էութեան՝ արտաքին քաղաքականութեանը, աւելի ստույգ՝ դրա կարեւորագոյն գործիքներից մէկի՝ ժամանակակից եզրոյթով՝ հանրային դիւանագիտութեան²³ կիրառմանն առնչուող հետաքրքիր ուղերձներ է պարունակում վրացի գրական եւ քաղաքական յայտնի գործիչ, ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներից Ակակի Ծերեթելիի մահուան առիթով «Մշակ»-ի 1915 թ. փետրուարի 18-ի համարում (թ. 35) տեղ գտած «Ակակի Ծերեթելին Մոսկուայում» (Մի թուղթիկ յուշ նրա կեանքից) հրապարակումը: Ներկայացնելով Մոսկուայում ի պատիւ Ծերեթելիի կազմակերպուած մի ընդունելութիւն՝ Վ. Տէրեանն ընդգծում, այդպիսով օրինակելի է համարում իրենց մեծերից մէկի նկատմամբ սիրոյ, յարգանքի ու մեծարանքի՝ խանդաղատանքով եւ պատասխանատվութեամբ կազմակերպուած ցոյցը կայսրութեան կարեւոր քաղաքներից մէկում: Այն համարում է հայրենիքից հեռու երիտասարդների ազգային ինքնութեան գիտակցութեան միաւորող, ամրացնող արտայայտում՝ մահաւանդ ի տես ռուսների եւ այլ ազգերի:

Իսկ կարեւորագոյն ուղերձը միջոցառմանը ներկայ ռուս լրագրողի՝ «Ինչո՞վ է բացատրուում այս անօրինակ սէրը դէպի մի պօէտ» հարցին իր՝ հայ երիտասարդ մտաւորականի՝ «Զգիտեմ» պատասխանին յաջորդող հետեւեալ տողերում է. «...առաջին անգամ կէանքումս ինձ շատ վատ զգացի վրացերէն չիմանլուս համար, որովհետեւ ես չը գիտէի անգամ, թէ ինչ է գրել Ծերեթելին:

Ինչ կարող էի պատասխանել հարցասէր ռուսին, որը գիտէր, որ ես հայ եմ, բայց հաւատացած էր, որ ես պիտի լաւ ճանաչեմ վրացիներին: Եւ իրաւացի էր ի հարկէ իմ ծանօթ ռուսը, սպասելով, որ ես աւելի տե-

²² Տէս Ա. МАКИНЦЯН, Штрихи к портрету, Ереван, 2006, «Нжар», էջ 27:

²³ Հանրային դիւանագիտութիւնը, որ նաեւ կոչւում է ժողովրդական դիւանագիտութիւն, կառավարութեան կողմից հովանաւորուող ջանքերն են ուղղուած օտարերկրեայ հանրութեան հետ անմիջական շփմանը: Հանրային դիւանագիտութիւնը ներառում է բոլոր պաշտօնական ջանքերը՝ համոզելու օտարերկրեայ կարծիքի թիրախաւորուած հատուածներին աջակցել կամ հանդուրժել կառավարութեան ռազմավարական նպատակները: Մեթոդները ներառում են որոշումներ կայացնողների յայտարարութիւնները, հանրային դիւանագիտութեանը նուիրուած պետական կազմակերպութիւնների իրականացրած նպատակաւոր դրուած արշաւներն ու ջանքերը՝ միջազգային լրատուամիջոցներին համոզելու, որ օտարերկրեայ լսարանին բարենպաստ կերպով ներկայացնեն պաշտօնական քաղաքականութիւնը: Տէս Encyclopedia Britannica <https://www.britannica.com/topic/public-diplomacy>

ղէակ կը լինեմ մեր դարաւոր հարեւան մօտիկ մի ժողովրդի կեանքին ու գրականութեանը: Սակայն քանի՞ հայ կարող է պարծենալ մի այդպիսի գիտութեամբ»²⁴: Վստահաբար՝ ուղեւոր գլխաւորապէս մարդկային, մշակութային ճանաչողութեան, շփումների միջոցով ռուսների, Ռուսական կայսրութեան հպատակ ազգերի երկկողմ եւ բազմակողմ յարաբերութիւնների բարդ հանգոյցներում կողմնորոշուելու հիմքեր ստեղծելու մասին է:

Ազգային արտաքին քաղաքականութեան հանրային դիւանագիտութիւն գերակայութեանն է վերաբերում նաեւ երկու օր անց՝ փետրուարի 20-ին (թ. 37), տպագրուած «Ռուսաստան եւ Կովկաս» վերնագրուած թղթակցութիւնը Ռուսական կայսրութեան մայրաքաղաքի տեղական ինքնակառավարման մարմնում՝ դումայում, քաղաքագլխի (կոմս Ի. Ի. Տոլստոյի) նախագահութեամբ օրեր առաջ տեղի ունեցած միջոցառման մասին, որի ընթացքում կարգացուել էին Կովկասի եւ Ռուսաստանի փոխյարաբերութիւններին նուիրուած մի շարք զեկուցումներ գլխաւորապէս ռուս հասարակութեամբ «ծայրէ ի ծայր» լի դահլիճի առջեւ: Վ. Տէրեանը թուարկում է զեկուցողներին, որոնք բոլորն էլ ռուսական քաղաքական եւ ակադեմիական շրջանակներից էին եւ գրեթէ առանց մեկնաբանել-վերլուծելու՝ ծաւալուն մէջբերումներ է ներկայացնում յատկապէս Րոդիչեւի եւ Միլիկովի զեկուցումներից: Երկուսն էլ Ռուսաստանի լիբերալ-միապետական բուրժուազիայի գլխաւոր կուսակցութեան՝ Սահմանադրական-դեմոկրատների (կադետներ) կուսակցութեան ներկայացուցիչներ էին, Պետական դումայի պատգամաւորներ: Ուստի նրանց տեսակէտները կարելի էին հայութեան ազգային շահերի վերաբերեալ ռուսական քաղաքական ընտրանու դիրքորոշումների առումով: Ըստ մէջբերումների՝ Ռոդիչեւի²⁵ գլխաւոր ասելիքը, աւելի ճիշտ՝ ինչ պիտի հասկանար հայութիւնը՝ Կովկասին շռայլած գովեստի եւ այնտեղ ռուսական 100-ամեայ տիրապետութիւնը քննադատող ու Կովկասի ժողովուրդներին յուսադրող խօսքերից անդին, այն է, որ Կովկասը ազգերի,

²⁴ «Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 18, թ. 35. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 240–241. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 130:

²⁵ Ռոդիչեւ Ֆեոդոր Իգմայիլովիչ, 1854, Սանկտ Պետերբուրգ – 1933, Լոզան, ռուս հասարակական եւ քաղաքական գործիչ, Ռուսաստանի Սահմանադրական-դեմոկրատական (կադետական) կուսակցութեան եւ նրա վարչութեան անդամ, Պետական դումայի պատգամաւոր (1906–1917 թթ.), կադետների խմբակցութեան գլխաւոր հռետորներից (տե՛ս «Большая российская энциклопедия: 2004–2017», https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3512549#):

էթնիկ միատոհմների բազմազանությունն բնականաբար է Ռուսական կայսրությունում, ռուսական ընդարձակ հայրենիքի վարչատարածքային միատոհմներից մեկը՝ գերազանցապես հետաքրքիր թշնամի պետություններին սահմանակցությամբ: Հայկական հարցերն էլ ռուսական քաղաքական գործիչներին զբաղեցնում են այնքանով, որքանով առնչում են կամ կարող են առնչուել կայսրության՝ Կովկասի հետ կապուած նպատակներին, ծրագրերին: Նրա խօսքում չեն հնչում «Հայաստան», «հայ» բառերը, իսկ Կովկաս անունանուած երկիրը բնութագրում է որպէս կուլտուրական ցածր մակարդակով ծայրագաւառ, որը «...հազիւ եւ այն՝ ահռելի ճիգերով, բարձրացել է միայն այն աստիճանին, որից ցածր անհատը ազգային չէ, այսինքն՝ անկուլտուրական է», «...ահագին ճիգեր է թափում յանուն կուլտուրական վերածնութեան», որտեղ «...ազգային գիտակցութիւնը (պարզ չէ՝ որ ազգին կամ ազգերին նկատի ունի՝ Մ. Ս.) ...հասել է արդէն սեփական շահերի եւ կարիքների ըմբռնման աստիճանին եւ հրամայաբար պահանջում է կուլտուրա, լուսաւորութիւն»²⁶: Բաւարարելի համարող ազգային շահերի ու կարիքների բարձրակէտն էլ Թիֆլիսում Կովկասեան համալսարանն է դիտարկում, աւելի ցածր՝ ժողովրդական լուսաւորութեան գործը տեղական հասարակական ուժերին վերապահելով՝ որպէս ինքնավարութիւն: Եւ եզրափակում է Կովկասի պայծառ ապագայի՝ բուռն ծափահարութիւնների արժանացած հետեւեալ տեսլականով. «Այսպիսով... երբ կազմակերպուած կը լինի Կովկասում դատարան, լուսաւորութիւն եւ ինքնավարութիւն, ամէն մի կովկասցի, որ ազգին ու ցեղին էլ պատկանի նա, հպարտութեամբ կասէ, որ նա քաղաքացի է մեծ Ռուսաստանի»²⁷:

Միլիկովը²⁸, «Հայ փախստականները» թեմայով զեկուցման մէջ անդրադառնալով նաեւ ընդհանուր հայութեան, թուրքահայոց հարցին, ռուս-հայկական յարաբերութիւններին, յիշեցնում է հայերի փրկութեան ակնկալիքները Ռուսաստանից բոլոր պատերազմների, կոտորածների,

²⁶ «Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 20, թ. 37. Վ. ՏԷՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 24:

²⁷ Անդ, էջ 247:

²⁸ Միլիկով Պաէլ Նիկողաեիշ (1859–1943 թթ.) – ռուս քաղաքական գործիչ, պատմաբան եւ հրապարակախօս: Կադետական կուսակցութեան (Կադետներ) հիմնադիրներից, կուսակցութեան ԿԿ նախագահը (1907-ից) եւ կուսակցութեան օրգան «Ռեչ» թերթի խմբագիրը: III եւ IV Պետական դումաների անդամ (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 7, Երեւան, 1981, էջ 539):

աղէտներ ընթացքում, ինչպէս նաեւ արձանագրում, որ հայութիւնը չափազանց ծանր է վնասել Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքի, «ռուս զօրքին ցոյց տուած սրտաբաց ընդունելութեան» պատճառով:

Եւ քանի որ այս պատերազմում եւս Ռուսաստանն ունէր հայութեան աջակցութեան կարիքը, պէտք էր աւելի շուայլ խոստումներով յուսավառել նրան: Եւ Միլիւկովը շուայլութեամբ գերազանցում է ինքն իրեն՝ կոչ անելով. «Պէտք է հաւատանք ու կամենանք, որ ազատագրուի վերջապէս հայ ժողովուրդը ստանալով այն, ինչ իր ազգային բաղձանքն է, այսինքն՝ իր ազգային ատօնօմիան»²⁹: Ուշագրաւ է Վ. Տէրեանի՝ դրան վերաբերող ծանօթագրութիւնը, որում նա մասնաւորապէս նշում է, թէ «անեկսիայի» կողմնակից յայտնի գործչի այդ կոչը շփոթեցնում է շատերին, եւ այդպէս էլ չի հասկացում՝ լեզուի սայթաքում էր, թէ՛ «այլ իմաստ ունեն նրա բերանում այդ «ազգային ատօնօմիայ» բառերը...»³⁰: Իսկ ինչպէ՞ս կարող էին հայերը հասկանալ, թէ ինչ են իրականում մտածում եւ ցանկանում ռուսական քաղաքական վերնախաւի ներկայացուցիչները...

Հրապարակման հեղինակը նաեւ որոշ ուշագրաւ դիտարկումներ է անում միջոցառման վերջում կովկասեան տեսարանների ցուցադրութեան վերաբերեալ, ինչպէս, օրինակ, որ գերակշռում էին Ռազմավիրական ճանապարհի պատկերները, իսկ «...յայտնի չէ՝ ինչու էջմիածին «անուան տակ ցոյց տուին մի պատկեր», որ... ռուսական մատուռ էր, թէ ինչ, յամենայն դէպս էջմիածինը չէր...»³¹: Եւ անհրաժեշտ է համարում նշել, որ երեկոյթի կարգադրիչը կովկասցի էր՝ Դոլիձէ ազգանունով: Նաեւ յուշում «աւելի յաճախ եւ բազմակողմանի կերպով» ռուս հասարակութեան առջեւ մեր մասին խօսելու, ասել է՝ Հայաստանն ու հայերին պատշաճ ներկայացնելու, հասարակական համակրանք ստեղծելու ուղղութեամբ համակարգուած եւ կանոնաւոր աշխատանքի կարեւորութիւնը:

«Պետրոգրադի հայ գեղարուեստական ընկերութեան մէջ» թղթակցութեան («Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 26 (թ. 42) «հերոսը» Ռուսական կայսրութեան մայրաքաղաքի հայ գաղութի հասարակական մի կազմակերպութիւն է, նիւթը՝ ազգային տօներից մէկի՝ Վարդանանց տօնի առիթով նրա կազմակերպած երեկոյթը՝ հայ ուսանողների եւ մշակութային մտա-

²⁹ «Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 20, թ. 37. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 249:

³⁰ Անդ:

³¹ Անդ, էջ 250:

ւորականութեան ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ: Բուն ասելիքը, սակայն, ազգային ռազմավարութեան գլխավոր գերակայութեան՝ հայութեան հաւաքման, իր կարծիքով՝ մեզանում չգնահատուող եւ չխրախուսուող գործիքներից մէկի՝ հասարակական-մշակութային միաւորման կարեւորութիւնը հիմնաւորելն է: «Այս Հնկերութիւնը կարող է որոշ կապ հաստատել ու պահպանել տեղիս ցրւած ուսանողութեան եւ հասարակութեան միջեւ: Որոշ հոգեւոր շահերի շուրջը անտարակոյս կարող են միանալ տեղական հասարակութեան ղեմոկրատիկ մասը մի կողմից եւ ուսանողութիւնը միւս կողմից»,— գրում է Տէրեանը եւ շարունակում:— «...Այսօր, չէ՞ որ, աւելի քան երբեւիցէ, անհրաժեշտ ու բաղձալի պիտի լինի մի այդպիսի կապ մեր ցիրուցան հայրենակիցների մէջ» (ընդգծ.՝ Մ. Ս.)³²: Այսպիսով՝ տարբեր բաց հասարակական կազմակերպութիւնների, ընկերութիւնների, ժամանակակից լեզուով՝ հարթակների միջոցով եւ շուրջ անշահախնդիր, կամաւոր ազգային-հասարակական ինքնակազմակերպումն ու համախմբումը (ի մասնաւորի՝ մտաւորականութեան նոր սերնդի) համարում է կենսականօրէն անհրաժեշտ՝ ամրացնելու ներհամայնքային մարդկային, մշակութային, մասնագիտական, հասարակական կապերը, ազգային ինքնութեան տարրերը, իրապէս արժեւորելու դրանք եւ միմեանց: Եւ հայրենիքի ցրուած ուժերը միացնելու ու նրանց հոգեւոր կապը հաստատ ու ամուր դարձնելու աշխատանքի հրատապ անհրաժեշտութեան հիմնաւորումը նոյնն է. «...չէ՞ որ, ի վերջոյ, այդ կապն է հայրենիքի ստեղծողն ու պահողը» (ընդգծ.՝ Մ. Ս.):

Վերոյիշեալ միաւորումների առանձնայատուկ դերի եւ նշանակութեան գրաւականը, ըստ Տէրեանի, դրանց ձեւաւորման հիմնարար սկզբունքներն են՝ կամաւորութիւնը եւ իմնականաւարումը, որոնք ենթադրում են սեփական հանրոյթի հոգեւոր կարիքներն ինքնուրոյն ձեւակերպելու եւ հոգալու ցանկութիւն, պատրաստակամութիւն, կարողութիւն, իսկ գործունէութեան արդիւնաւէտութեան երաշխիքը՝ «կանոնաւոր ու անընդհատ կերպով»³³ իր գործը շարունակելն է, այսինքն՝ պարբերականութիւնն ու շարունակականութիւնը:

³² «Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 26, թ. 42. Վ. ՏԷՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 253. Վ. ՏԷՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 134:

³³ «Մշակ», 1915 թ., փետրուարի 26, թ. 42. Վ. ՏԷՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 135:

Վ. Տէրեանի յաջորդ հրապարակումը բոլորովին այլ իրականութիւնում էր արդէն, հայոց պատմութեան միանգամայն այլ ժամանակում... իրագործւում էր Հայոց ցեղասպանութեան երիտթուրքական ծրագիրը՝ հայերի վերաբերեալ թուրքական պետական քաղաքականութեան, ազգային ռազմավարութեան հերթական փուլը: Ռուսական կայսրութեան պետական օրակարգում էլ չկար հայերին փրկելու հարց: Հաւանաբար վերջին իրողութեան ընկալման հետեւանքով հիմնարար փոփոխութիւն էր տեղի ունեցել նաեւ Վ. Տէրեանի քաղաքական-քաղաքակրթական կողմնորոշումներում, ինչի մասին վկայում է նրա հետեւեալ խոստովանութիւնը. «Ռուսներ (ոչ միայն Ռուսիայի) նկատմամբ ես բաւականաչափ հիասթափուած եմ — а ведь я ли не был руссофилом /даже страдал за эту идею от داشнаков/. ի հարկէ, սա դեռ նահանջ չէ, բայց ստիպում է աւելի լուրջ մտածելու, ռուս պետութեան չեմ ասում, ռուս ժողովրդի «միասիայի» նկատմամբ»³⁴:

Ըստ այդմ՝ աւելի ու աւելի էր համոզւում, որ փրկութեան միակ ճարն ազգային ռազմավարութիւն եւ ազգային հաստատութեանական (ինստիտուցիոնալ) համակարգ ստեղծելն է, ուստի առաւել անողոք էր դատապարտում դրան կամայ թէ ակամայ դէմ գործող հասարակական, քաղաքական ուժերին՝ բացառելով նրանց որեւէ արդարացում:

Եւ այսպէս՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին (թ. 227) տպագրւում է «Ինքնակոչ փրկիչներ» քաղաքական յօդուածը³⁵: «Մեր պարտքը» յօդուածից մէկ տարի անց՝ արդէն յանգած այն աղէտալի հետեւանքներին, որոնց մասին նախազգուշացնում էր դրանով, այս անգամ կեղծանուամբ՝ գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է ազգային անդառնալի աղէտներից խուսափելու հնարաւորութիւն ընձեռող միակ գործիքը՝ «համազգային ընդհա-

³⁴ Մէջբերումը Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 4, Երեւան, 1979, էջ 233–236-ում տպագրւած (1915, 13 սեպտեմբերի, Պետրոգրադ) նամակի էջ 233-ի 2-րդ պարբերութեան կրճատուած շարունակութիւնից է (տե՛ս ԳԱԹ, Վ. Տէրեանի ֆ., № 194):

³⁵ 1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին «Մշակ»-ի թ.227-ում տպագրւածը յօդուածի առաջին մասն է: Յօդուածի շարունակութիւնը չի տպագրւում: Փոխարէնը «Մշակի» հոկտեմբերի 21-ի թ. 232-ում հրապարակւում է խմբագրութեան հետեւեալ ծանուցումը. «Պետրոգրադ, Վ. Տ.-ին.— «Մշակ»-ի թ. 227-ում լոյս տեսած Ձեր յօդուածի («Ինքնակոչ փրկիչներ») յետագայ մասերը չկարողացանք լոյս ընծայել մեզնից անկախ պատճառով»:

Յօդուածի կառուցուածքի եւ անտիպ շարունակութեան վերաբերեալ կան տարբեր կարծիքներ (է՛. ԶՐԵՄԵԱՆ, Փաստերի հետքերով: Գրականագէտի նօթեր, Երեւան, 2001, էջ 92–105, Գ. ԷՄԻՆ-Տէրեան, Վահան Տէրեան. Անտիպ եւ անյայտ էջեր, Երեւան, 2014, էջ 2014, 189–197): Այդ հարցի քննութիւնը, սակայն, առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է:

նուր ընտրուած մարմին» ստեղծելու մտաւորականութեան որոշման ճակատագրականութեան հիմնաւորումները: Որպէս շատ առարկայական հիմնաւորում էլ յաւելում է ընթացող պատերազմի առաջին զոհերից դարձած «պետական ամուր կազմակերպութեան մէջ ձուլուած» ազգերից մէկի՝ արիւնաներկ Բելգիայի օրինակը: Եւ աններելի, ազգակործան համարում այն ուժերի դիրքորոշումը, որոնց պատճառով «չը կայացաւ այն համազգային կազմակերպութիւնը, որին ձգտում էր հայութեան անկեղծ եւ գիտակից մասը»³⁶: Ըստ խմբագրութեան ծանուցման³⁷ եւ Տէրեանի արխիւում պահպանուած յօդուածի անտիպ հատուածների³⁸՝ մեղադրանքն ուղղուած է Պետրոգրադի հայկական յանձնախմբին (կոմիտէ): Թէ որքանով էր հիմնաւոր ու արդարացի մեղադրանքը, ինչո՞ւ չտպագրուեց յօդուածի շարունակութիւնը, եւ յօդուածի հետ կապուած մի շարք այլ հարցերին յետագայում կը լինի առանձին անդրադարձ: Այս պարագայում կարելորդ ոչ թէ մեղադրանքի հասցէատէրն է, այլ մեղադրանքը՝ փրկչական առաքելութեամբ ներկայանալով, խոստանալով փրկութիւն՝ ոչ միայն կարելի անել չցանկանալ՝ արհաւիրքից ազգը փրկելու համար, դեռ մի բան էլ խափանել փրկութեան՝ այլոց փորձերը:

Վ. Տէրեանը չի քննում «ինքնակոչ փրկիչների» գործելակերպի պատճառները³⁹, այլ ներկայացնում է նրանց հռչակած «Հայաստանն ազատագրելու» առաքելութեան կեղծ փրկչական լինելը՝ իրավիճակի ճշմարիտ գնահատականով եւ որեւէ մտածուած ծրագրով հիմնաւորուած չլինելու պատճառով: Իրավիճակի գնահատման կարեւորագոյն ցուցիչը, ըստ Վ. Տէրեանի, ազգի վիճակն է, որը, նրա հետեւեալ անողոք ախտորոշմամբ, լաւատեսական ակնկալիքների որեւէ յոյս չէր կարող ներշնչել. «Ինչ կարող էր անել այսպիսի պարագաներում մի ազգ, որի միակ ազգային կազմակերպութիւնը եկեղեցին է, մի ազգ, որի բաղաձայնական հասունութիւնը

³⁶ «Մշակ», 1915 թ., հոկտեմբերի 15, թ. 227. Վ. ՏԵՐԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 260:

³⁷ Թէեւ յօդուածագիր չէր յիշատակել Պետրոգրադի հայկական յանձնախմբը (կոմիտէ) կամ նրա որեւէ անդամի անուն, խմբագրութիւնը հարկ է համարել ծանուցել. «Այս յօդուածի՝ Պետրոգրադի հայկական կոմիտէի մասին գրածների պատասխանատուութիւնը թողնում ենք հեղինակի վրայ»:

³⁸ Տէս ԳԱԹ, ՎՏՖ, № 95, 97:

³⁹ Պատճառներն ինքնին երեւակում են «ինքնակոչ փրկիչներ»-ի մասին Փրկչի յայտնի նախազգուշացման աղերսներով. «Զգուշ եղէք, գուցէ մէկը ձեզ խաբի, որովհետեւ շատերը կը գան իմ անունով ու կասեն, թէ՛ ես եմ Քրիստոսը, եւ շատերին կը մոլորեցնեն» (Մատթ. ԻԴ. 4–13):

նը աւելի քան կասկածելի է, մի ազգ, որ իր տառապանքն է միայն վահան դարձրել իր համար, վերջապէս մի ազգ, որ հոգեկան սնանկութեան դուռն է հասել, որի կուտուրական տարրերը կատարելապէս ապագգայնացել են»⁴⁰ (ընդգծ.՝ Մ. Ս.): Այս իրավիճակը միանգամից, կարճ ժամանակում փոխել հնարաւոր չէ ո՛չ յեղաշրջման, ո՛չ բնաշրջման ճանապարհով, ո՛չ հրաշքով: Եւ ուրեմն կարո՞ղ են արդեօք իրավիճակը փոխել կռուի դաշտ ուղարկուած «ազնուագոյն ուժերը», ի հարկէ՝ ոչ, այդ դէպքում ինչի՞ համար է այդ թանկ զոհաբերութիւնը: Ինչպէ՞ս պիտի այն իմաստաւորուէր, եթէ ոչ նրանց ուղարկողների ծրագրային գործողութիւններով, որոնք ծրագրուած չէին մտքի, կամքի անբաւարարութեան, անկարողութեան կամ գուցէ այլ պատճառով: Իսկ այդ դէպքում նրանց մնում էր միայն մի ճանապարհ, որն էլ, ըստ Տէրեանի, ընտրում են. «...գերազասեցին գնալ հին, ծեծուած, անօգուտ ուղիներով՝ ողորմութիւն խնդրելու, պետական բարձրաստիճան աղուէսների շեմքերը մաշելու, նրանց թակարդ-սալօններում ճեմելու ճանապարհը»⁴¹:

Տէրեանի դիրքորոշումը հետեւեալն է. հայութիւնը՝ ի դէմս իր առաջնորդների, պէտք է վերջ տայ ազգային կենսական կարիքներն անգամ իբրեւ խնդրանք ձեւակերպելուց, ողորմութիւն ակնկալողի դերում հանդէս գալուց, քանի որ, իբրեւ հաւաքականութիւն, իր նուիրուածութիւնը Ռուսական պետութեանը վկայել է անվերջ արիւնով ու տանջանքով, վտանգի ենթարկելով անգամ իր ֆիզիկական գոյութիւնը եւ նուաճել է իրաւունք՝ պահանջելու նրանից ազնիւ եւ շիտակ կերպով նուազագոյնը՝ թոյլ տրուի իրեն ազգովին կազմակերպուել⁴²:

«Շատ վայրերում» տեղական հայութեան կազմակերպման եւ մասնաւորապէս «Մոսկուայի հայկական կոմիտէի» ստեղծման ու գործունէութեան օրինակով Տէրեանը ժխտում է հայութեան համախմբուելու, միասնաբար, համակարգուած գործելու անհնարինութեան՝ տարածուող թէ սերմանուող գաղափարը՝ ե՛ւ գաղափարն ինքնին, ե՛ւ դրա իրագործման, յանուն դրա չարուած եւ ընդդէմ դրա արուած ցանկացած քայլ համարելով արդարացում չունեցող ազգակործան գործունէութիւն: Որով-

⁴⁰ «Մշակ», 1915 թ., հոկտեմբերի 15, թ. 227. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 259:

⁴¹ Անդ, էջ 261:

⁴² Տես «Մշակ», 1915 թ., հոկտեմբերի 15, թ. 227. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու, հտ. IV, Երեւան, 1925, էջ 260:

հետեւ, իր համոզմամբ, չինքնակազմակերպուելը տուեալ իրավիճակում պարզապէս չէր կարող երաշխաւորել այլ հետեւանք, քան ինքնասպանութիւն կամ օժանդակութիւն սեփական սպանութեանը:

Եւ օրէջօր սրուող ճակատագրական մարտահրաւէրների պայմաններում Վ. Տէրեանը հարկադրուած է լինում անդրադառնալ ազգային ռազմավարութեան չգոյութեան հերթական, բայց իւրօրինակ դրսեւորմանը: 1916 թ. փետրուարի 23-ին «Մշակ»-ում (թ. 40) տպագրուում է նրա «Մի բացատրութիւն» յօդուածը: Բացատրութիւնը հայ գրականութեան՝ ռուսերէն լոյս ընծայուելիք երկու ժողովածուների՝ «Поэзия Армении»-ի եւ «Сборник армянской литературы»-ի շուրջ նոյն թուականի սկզբից հայ մամուլի՝ մասնաւորապէս «Հորիզոն»-ի եւ «Մշակ»-ի էջերում բարձրացուած աղմուկի՝ փոխադարձ վիրաւորանքներով ու մեղադրանքներով ծաւալուող վէճի առիթով է⁴³: Հեղինակի գլխաւոր ասելիքն այդ անիմաստ ու տգեղ վէճը դադարեցնելու նպատակով «Поэзия Армении» ժողովածուն կազմելու սկզբունքները, գրական, թարգմանական գործի տարրական կանոնները բացատրելը, պարզաբանելը չէ, այլ վէճի մասնակիցներին իրենց իրական առաքելութեան ու պատասխանատուութեան գերակայութիւնը յիշեցնելն է: Ինչն անում է ժողովածուի ստեղծման պատմաքաղաքական առիթն ու նպատակը հարկադրուած յիշեցնելով եւ կոչ անելով ազգային աղէտի այդ պահին անպատշաճ, անզուսպ պահուածքով յատկապէս ռուս հասարակութեանը (որից աջակցութեան ակնկալիք ունէր հայութիւնը) արհամարհանքի եւ ծաղրի առարկայ չդարձնել ի դէմս իրենց՝ ողջ հայութեանը, համակրանք, օգնելու ցանկութիւն առաջացնելու ջանքերը գոնէ չփոշիացնել: «Հասկանանք վերջապէս, որ այս աղէտալի ժամին, երբ հայութեան լինել-չը լինելու հարցն է դրւած մեր առաջ, մեզ բոլորիս զբաղեցնելու է այդ հարցը. հաւատանք, որ մեզանից ամեն մէկը ըստ կարեաց չափու աշխատելու է այդ մեծ հարցի համար: Եւ եթէ վիճաբանութեան առարկայ դարձած ժողովածուները յարուցանեն ռուս հասարակութեան համակրութիւնը դէպի հայ ժողովուրդը եւ նպաստեն այդ արինլուրիկ ժողովրդի վշտի թեթեւացման, դա լաւ գործ է ուրեմն եւ հարկ չը կայ այլանդակելու այն՝ անտեղի ու անհիմն ամբաստանու-

⁴³ Վէճի մասին տե՛ս Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 357–358:

թիւներով ու բամբասանքներով⁴⁴», — այս ծանր խօսքերով է աւարտում յօդուածը Վ. Տէրեանը (ընդգծ.՝ Մ. Ա.): Ծանր մանաւանդ այն պատճառով, որ ազգային մեծագոյն ողբերգութեան իրողութեան եւ ենթադրուող նորերի, ազգային ապագայի անորոշ հեռանկարի պայմաններում մտաւորականների միտքը եւ գրիչը կարող են զբաղուած լինել այդօրինակ հարցերով, փոխանակ «մտաւոր-կոլտուրական զինուորութեան», այսինքն՝ հոգեւոր արարման, ազգային ինքնութեան կերտման, որն ինքն առաւել հաստատամտօրէն ամրագրում էր որպէս ազգային ռազմավարութեան մշտական գերակայութիւն՝ ֆիզիկական գոյութիւնն ապահովելուն հաւասարազօր: Ամրագրում էր նաեւ, որպէս նշուած ժողովածուների ստեղծման գործուն մասնակից, յօդուածից դեռ մօտ երեք ամիս առաջ ընկերոջն ուղղուած նամակի հետեւեալ տողերով՝ «...այժմ աւելի եւս խոր է իմ մեջ այն համոզումը, թէ մենք չպիտի վատնենք մեր ուժերը այնպիսի գործերի վրայ, ինչպէս այդ ժողովածուները, եւ գլուխներս կախ պիտի մեռ գործին նայենք. հայերէն գրուած մի պատմութեամբ իմ աչքում աւելի արժէք ունի, քան քսան այդպիսի ժողովածու ռուսերէն»⁴⁵:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Վահան Տէրեանի՝ 1914–1916 թթ. «Մշակ» ազատական թերթում տպագրուած «Արջի ծառայութիւն», «Ակակի Ծերեթելին Մոսկուայում», «Պատասխան Մոսկուայի հայ ուսանողական բիւրոյին», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Մի բացատրութիւն» յօդուածների եւ «Նամակներ հիւսիսից», «Ռուսաստան եւ Կովկաս», «Պետրոգրադի Հայ Գեղարուեստական Ընկերութեան մէջ» թղթակցութիւնների համագրական վերլուծութիւնը հիմք է տալիս պնդելու, որ, թէեւ դրանք գրուել են միանգամայն տարբեր առիթներով եւ տարատեսակ խնդիրների առնչութեամբ, բոլորի առանցքային նիւթը ազգային գոյաբանական, հիմնարար հարցեր են, հայոց ազգային ապագայի, Հայաստանի պատմական հեռանկարի հիմնախնդիրներ, հիմքը եւ համատեքստը՝ հեղինակի «Հոգեւոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը եւ ազգային ռազմավարութիւնը: Արծարծելով ազգային հասարակական-քաղաքական օրախնդիր հար-

⁴⁴ «Մշակ», 1916 թ., փետրուարի 23, թ. 40. Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 139:

⁴⁵ Վ. Տէրեան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հտ. 4, Երեւան, 1979, էջ 241–242:

ցեր, իրողութիւններ, գաղափարներ, հարցադրումներ, դիտարկումներ, պատասխաններ՝ այդ հրապարակումները՝ բնագրային եւ ենթաբնագրային ուղերձներով ներկայանում են որպէս ազգային ռազմավարութեան, ըստ էութեան, ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան գերակայութիւններ ձեւակերպող կարեւոր բաղադրիչներ: Այդ գերակայութիւնները՝ հայութեան քաղաքացիական, հասարակական եւ քաղաքական ինքնակազմակերպում, ինքնակառավարում համայնքային եւ ազգային մակարդակներում, ազգային հաստատութեան (ինստիտուցիոնալ) ենթահամակարգերի, համակարգերի ստեղծում, միասնական ազգային ցանցի մէջ միաւորում ու ցանցային կառավարում եւ հանրային դիւանագիտութիւն, թէեւ վերաբերում են որոշակի պատմական պայմաններում ազգային պետութեան ձգտող հայութեանը, նոյնքան արդիական են նաեւ այսօր՝ ազգային պետութիւն ունեցող հայութեան համար: Քանի որ գլխաւորապէս ազգային պետութեան մէջ հայութեան միայն մի հատուածի միաւորում լինելու եւ հայութեան կէսից աւելիի տարածքային մեծ ցրուածութեան պայմաններում դեռեւս ազգային հիմնախնդիրներ են ազգահաւաքը, ազգակերտումը, ազգային շահերը, նպատակները ձեւակերպելը եւ դրանք իրագործելու համար հայութեան ողջ ներուժը կազմակերպելու եւ կառավարելու արդիւնաւէտ ձեւեր ու միջոցներ գտնելը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Վահան Տերեան, հրապարակախօսութիւն, «Հոգեւոր Հայաստան», ազգային ռազմավարութիւն, գերակայութիւններ, ցանցային կառավարում, ազգային համակարգեր, ժողովրդավարութիւն, քաղաքացիութիւն, ինքնակառավարում, ինքնակազմակերպում, հանրային դիւանագիտութիւն, մտաւորականութիւն:

РЕЗЮМЕ

В судьбоносный период армянской истории, 1914–1916 гг. в либеральной газете «Мшак» были опубликованы статьи одного из самых образованных и деятельных армянских интеллектуалов, общественного деятеля, преданного

патриота, великого поэта-лирика Ваана Терьяна «Медвежья услуга», «Акакий Церетели в Москве», «Ответ Армянскому студенческому бюро в Москве», «Самозванцы-спасители», «Пояснение» и корреспонденции «Письма с севера», «Россия и Кавказ», «В Петроградском армянском художественном обществе». Сопоставительный анализ этих публикаций дает основание утверждать, что хотя эти статьи и написаны по совершенно разным поводам и вопросам, однако ключевой темой всех их являются национальные экзистенциальные, фундаментальные вопросы, проблемы армянского национального будущего и исторической перспективы Армении, основой и контекстом которых является авторская историко-философская концепция и национальная стратегия, изложенные в статье «Духовная Армения». Затрагивая насущные общенациональные и общественно-политические вопросы, реалии, идеи, проблемы, наблюдения, а также касаясь ответов на них, эти публикации с текстовыми и контекстуальными меседжами представляются важными составляющими национальной стратегии, формулирующие по существу внутри- и внешнеполитические приоритеты. Эти приоритеты, такие как: гражданская, общественно-политическая самоорганизация, самоуправление армян на общинном и национальном уровнях, создание национальных институциональных подсистем, систем, интеграция в единую национальную сеть и сетевое управление и публичная дипломатия, хотя и касались всего армянства, в ту пору стремящегося к национальному государству в определенных исторических условиях, однако они одинаково актуальны и важны также и для современного армянства, ныне имеющего свое национальное государство. Так как, в условиях объединения в национальном государстве лишь части армянства и большой территориальной рассеянности более половины ее, по-прежнему остаются насущными проблемы национально-государственного строительства, возврата на историческую родину всех армян, формулирования национальных интересов, целей и поиска эффективных путей и механизмов организации и управления всем потенциалом армянства для их реализации.

SUMMARY

From 1914 to 1916, in the fateful period of the Armenian history, the liberal newspaper “Mshak” published the articles “A Disservice”, “Akaki Tsereteli in

Moscow”, “Answer to the Armenian Student Bureau in Moscow”, “Imposters-Saviors”, “Explanation”, as well as the correspondence - “Letters from the North”, “Russia and the Caucasus” “In the Petrograd Armenian Art Society” by one of the most educated and active Armenian intellectuals and politicians, a devoted patriot Vahan Teryan. Their comparative analysis gives grounds to assert that although they are written on completely different occasions and issues, the key theme for all of them is national-existential, fundamental issues, the problems of Armenian national future and historical perspective of Armenia, and the basis and context is the author’s historical-philosophical concept and national strategy «Spiritual Armenia». Touching upon national socio-political pressing issues, realities, ideas, problems, observations, answers, these publications with textual and contextual messages appear to be important components of the national strategy, formulating essentially domestic and foreign policy priorities. These priorities are: civil, socio-political self-organization, self-government of the Armenians at the community and national levels, the creation of national institutional subsystems, systems, integration into a single national network and network management and public diplomacy. Although they concerned Armenians who strived to establish a national state in certain historical conditions, they are no less relevant for Armenians who have a national state today. In the conditions of unification in the national state, nation-building, gathering the nation, formulating national interests, goals and finding effective ways and mechanisms for organizing and managing the entire potential of the Armenians for their implementation remain national issues.

